DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i2.222

Filep Tamás Gusztáv*

Honfiöröm, honfibú

Bo Lidergaard[1]: *Honfitársak. A dán zsidók menekülése 1943 októberében.* Fordította: Bogdán Ágnes. Budapest: Múlt és Jövő, 2023. 506 oldal

> „Madame ekkor a doktorhoz fordult:
> – A régi időkben a népek – azaz hogy a vezetők – nem üdvözölték egymást és nem ittak együtt egy pohár bort?
> Winter doktor bólintott.
> – De igen, csakugyan ezt tették. – Lassan megrázta fejét. – De lehet, hogy az más volt. A királyok és fejedelmek úgy játszottak háborút, mint ahogy az angolok vadászatot játszanak. Amikor a rókát leterítették, összegyűltek vadászreggelire. De Orden polgármesternek valószínűleg igaza van: a népnek nem tetszenék, ha bort inna a megszállókkal."
>
> John Steinbeck

> „Van egyáltalán olyan történet, amelyről azt mondhatnánk, hogy kizárólag a miénk? Mindig idegen igényeket kell kielégíteni, tekintettel kell lenni valamire, a kiadásokat át kell gondolni, és néha azt hiszem, hogy senki sem beszélheti el saját történetét; még mi sem, Daniel, még mi sem, mert mások nélkül, legalább *egy* másik nélkül – aki figyel, aki tanácstalan, aki hallgat, aki részt vesz, és néha meghal – nincs történet."
>
> Siegfried Lenz

Semmi okom kételkedni abban, hogy X. Keresztély dán király szolidaritása kifejezéseképpen sárga csillaggal a mellén lovagolta volna körbe Koppenhágát, ha hazája zsidó polgárait Berlinből e megkülönböztető jegy viselésére kötelezték volna; erre nem volt módja. Részben azért nem, mert efféle rendelet Dániában egy pillanatig sem volt érvényben (a lennebb említett razzia után sem), egyébként pedig

* A szerző történész, az ELTE TK Kisebbségkutató Intézetének munkatársa. E-mail: filep.tamas@tk.elte.hu; ORCID: 0009-0001-4466-0401

[1] A tárgyalt mű azon ritka kiadványok közé tartozik, amelyeken a szerző vezetékneve – Lidegaard – a borítón, a címnegyedívben – természetesen a címlapot is beleértve – hibásan szerepel. Egyedül a dán alapkiadás föltüntetésénél van helyesen.

azokban az időkben a király egészségi állapota miatt nem is lett volna képes erre (korábban leesett a lováról, a szokásos kilovaglásokat beszüntette), különben meg éppen (valószínűleg önkéntes, legalábbis nem túl szigorú) házi őrizetben tartózkodott a Sorgenfri-kastélyban. A legenda, amelyet – amint Bo Lidegaard[2] tisztázza most tárgyalt könyvében – a szövetségesek, illetve a pártjukon állók, illetve azok, akik azt akarták, hogy a háború végén Dánia a győztesek oldalán találja magát, már a II. világháború alatt kettős propagandacéllal terjesztettek, Magyarországon még ma is él – ahogy ezt egy, éppen e recenzió megírására készülve értelmiségiek, bölcsészdoktorok, szerkesztők körében általam végzett nem hivatalos alkalmi közvéleménykutatás is megerősítette. Jóllehet már az egypártrendszer idején a leghitelesebb forrásból lehetett tudni, hogy egy szó sem igaz belőle.

Gergely Ágnes majdnem négy évtizede megjelent igen értékes munkájából közismertté válhatott (volna) a fabula hivatalosnak tekinthető dán cáfolata. Ő idézte a magyarul Ellenállási Múzeumként emlegetett koppenhágai Frihedsmuseet bejárati ajtófélfa melletti feliratát:

> „Tekintettel külföldi vendégeink gyakori érdeklődésére, szükségesnek tartjuk nyomatékosan kijelenteni, hogy X. Keresztély király a megszállás alatt *sohasem* viselt sárga csillagot.
>
> A sárga csillag viselését a németek nem vezették be a háború alatt Dániában. (Megbízható források szerint azonban a király ígéretet tett, hogy viselni fogja a csillagot, ha a dán zsidó állampolgárokat erre kényszerítik.)”[3]

Lidegaard könyve prológuson, epilóguson, utószón és jegyzetapparátuson kívül 14 fejezetben, a címekben is szereplő dátumok szerint napokra bontva tárgyalja az eseményeket szeptember 26-tól október 9-ig, s az utalt elsőben, amelyben a király magatartását is jellemzi, a korábban történteket is összefoglalja. A dán történész a zsidórazzia előzményeit és következményeit, az ország németek általi elfoglalása és az 1943 nyár végi, őszi folyamatokat és történéseket tárgyaló könyve első fejezetében idézi, illetve interpretálja az uralkodó naplójának ezt alátámasztó passzusait. Valószínűnek tartja, hogy a sztorit az uralkodói szándékról az akkor Stauning miniszterelnököt is helyettesítő (s X. Keresztéllyel a zsidók lehetséges sorsát is pertraktáló) Vilhelm Buhl pénzügyminiszter terjesztette el, s az első híradás róla 1942 januárjában jelent meg egy göteborgi lapban. Nem a nép költői képzelete növelte naggyá: Amerikában „dán-amerikai és zsidó szervezetek” népszerűsítették, amelyeknek érdekükben állt a dán kollaboráció vádjának relativizálása, Nagy-Britanniában pedig a Politikai Hadviselés Igazgatósága, „hogy éket verjen

[2] Dán történész, szerkesztő, diplomata (1958); korábban magyar vonatkozású könyve jelent meg nálunk: Bo Lidegaard: *A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959.* Fordította: Kertész Judit. Budapest: Magyar Könyvklub, 2000.

[3] Gergely Ágnes: *Riportnapló északról.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988. 111. p.

a németbarátnak tartott Scavenius-kormány és a király által vezetett [feltételezett, vagy inkább kintről sugallt – F. T. G.] népi ellenállás közé" (37.).

Lidegaard higgadt, alapos, minden lényeges vonatkozást aprólékosan, körültekintően elemző (bár a háttér bonyolultsága miatt olykor ellentmondásba keveredő[4]) történész; legendát oszlat, mítoszt olt ki. Olvasatomban (ezúttal nyilván szándékával ellentétesen) például azt is, amelynek érvényességében pedig nem kételkedik, illetve amelynek hitelességét bizonyítani kívánja. Az általa részletesen föltárt folyamatok, sőt, tények némelyikét képes zárójelbe tenni, a kulcsmomentum esetében ezért juthat olyan végkövetkeztetésre, amelynek alapját – szerintem – az előzmények részletes ismertetésével ő maga veri szét. Azt, amit a II. világháborút átélő nemzedékekről ír – „Veszélyes alábecsülni azt a félelmetes képességünket, hogy behunyjuk a szemünket az előtt, amit nem akarunk látni" (296.) –, valószínűleg általános emberi sajátosságnak tekinti; nem meglepő hát, hogy rá is érvényes. Könyve fő tárgya a másik világháborús mítosz, amely beépült a dán identitásba, amelyet az egyetemes történettudomány is respektál, s ami a köztudatban úgy él, hogy a dán társadalom egységes föllépésének eredményeképpen – a tengeren át Svédországba való szervezett (sokan úgy tudják, egyetlen éjszaka alatt lezajlott) szöktetésük révén – sikerült az üldözött *dán*, illetve az 1943-ban *Dániában tartózkodó* zsidók életét megmenteni. A megkülönböztetés alapja az, hogy az érintettek három csoportba sorolhatók: a nemzedékek óta integrálódott „régi zsidó családok" (71.), a 20. század elején letelepedett kelet-európai, otthon jiddisül beszélő, Koppenhága legszegényebb kerületeiben élő, a régebben honos zsidóktól és a dánoktól (sokáig) egyaránt távolságot tartó úgynevezett „orosz zsidók", végül a hitleri években érkező, „szociálisan hátrányos helyzetű" (73.), a „korlátozó" menekültpolitika miatt csak tartózkodási engedélyt kapott s részben alijára készülő új emigránsok. Lidegaard szerint összesen 7-8000 emberről van szó – az első két csoport 3-3000-et tett ki –, akikről a németek hiányos, 6000 fős listát tudtak összeállítani.[5] A régi zsidó közösség tagjainak nagy része a történész szerint nem volt vallásos, azok sem, akik bekerültek a Mózesi Hitközség vezetőségébe; nemzeti identitásuk dán volt, s mások is annak tekintették őket. (Bár az egyik vezető újságírótól, Vilhelm

[4] Legalábbis furcsállom, hogy két egymást követő oldalon állítja egyrészt azt, hogy az évente az egész német lakosság több mint egyhavi vaj-, szalonna- és húsadagját biztosító dániai szállítmányok nem voltak létfontosságúak a Harmadik Birodalom számára (253.), másrészt hogy a dán pozíciókat erősítette a németek által „oly nagyra becsült" együttműködés, a „vaj, zsír és hús folyamatos szállítása a sokat szenvedett német lakosságnak" (254.).

[5] A zsidóknak az országon belüli rendkívül alacsony lélekszámából nem következik az, hogy – szemben a gazdaságival, amelyről Lidegaard-nál is vannak utalások – a szellemi eliten belül nem volt különösebb jelentőségük. Georg Brandes életművének mérhetetlen hordereje bizonyára jó ellenpélda erre. Annak, hogy Niels Bohr, a Nobel-díjas atomfizikus 1943 szeptemberében meggyőződése ellenére és barátai nyomására elhagyta hazáját, világnézetének és politikai aktivitásának volt szerepe, nem édesanyja zsidó származásának – „félzsidó"-ként egyébként (lásd a főszövegben néhány sorral lennebb) aligha tartozott (volna) az üldözendők közé.

Bergstrømtől, aki naplójában az egész háborús korszak mindegyik fontos honi eseményét rögzítette, s általában elég szarkasztikusan szemlélte a világot, ezt is idézi a szerző: „Senki sem szereti a zsidókat, de nem bánhatnak velük úgy, mint az állatokkal" (274.). Fontos tudnunk, hogy a razzia célszemélyei közé nem tartoztak azok, akik keresztyénekkel éltek házasságban, a „félzsidók" közül pedig csak azok, akiknek zsidó volt a házastársuk – azokat, akik az e kategóriákba tartozók közül a kezükbe kerültek, hacsak valami tévedés-félreértés nem történt, a németek utóbb elengedték.

A könyvről a világhálón elérhető magyar interpretációk némelyike a dán zsidók „megmentése" népmeseinek látszó képét népszerűsíti – kegyeletből nem adom meg e cikkek lelőhelyét, elég a mű címét beütni a keresőbe. Magának a magyar kiadásnak a fülszövege is ezt az értelmezést sugallja, amiért is az ember csillagokat lát, míg elolvassa: mintha a szerkesztő kezén más szöveg ment volna keresztül, mint amit a közönségnek prezentál. Legfontosabb részlete:

> „A magyar olvasó számára nem a köztudott(?)[6] mentő akció [sic!] lesz az újdonság. Hanem az, hogy – bár a korabeli Dánia a Horthy-Magyarországhoz hasonlóan csatlós állam helyzetében volt a II. világháború alatt, Németországtól még jobban függött gazdaságilag és katonailag, s nemkülönben a Szovjetunióval, a kommunizmussal szemben is elutasító ellenszenvet táplált –, azonban amikor az alapvető emberi értékekről volt szó, nem engedett a szintén megszálláshoz folyamodó bizalmatlan szövetségesének. Mindent elkövetett, hogy zsidóit megmentse. Mind az életüket, mind az egyenértékűségükbe vetett hitüket.
>
> A magyar olvasó számára az oly ellentétes narratívájú és végkifejletű párhuzamok tanulságait végiggondolni, ez lesz a ma is aktuális – helyenként revelációs – újdonság."

Ezzel szemben számunkra nemcsak e könyvben, hanem a témával kapcsolatos egyéb szakirodalomban is az a „revelációs újdonság" – nem beszélve most arról, hogy gazdaságilag Németország legalább annyira függött Dániától, mint megfordítva, a katonai függőség pedig, az utóbbi nem lévén hadviselő fél, nemigen értelmezhető –, hogy Dánia és Magyarország II. világháborús helyzete mindenféle összevetést és -hasonlítást kizár. Lidegaard maga ábrázolja könyve első fejezeteiben plasztikusan, hogy Dániáé a háborúban Európa-szerte egyedülálló (amiről egyébként Hannah Arendt már hatvan esztendővel ezelőtt írt röviden); a többi skandináv országéval sem mérhető össze.

Az köztudott,[7] hogy Svédországé teljesen külön ügy, de Dánia és Norvégia állapota is gyökeresen más. Finnország a közvélekedéssel ellentétben nem skandináv állam, de minthogy a térséghez tartozik, nem árt röviden kitérni rá. Helyzete az

[6] A kérdőjel az eredeti szövegben.

[7] Az alábbi, a tárgyalt országok háborús helyzetének összehasonlításával kapcsolatos bekezdések forrása (természetesen) nem a recenzeált könyv (leszámítva a belőle származó citátumot).

előbbi három országéval természetesen még kevésbé állítható párhuzamba, mint azoké egymással. 1939-ben, még a német–szovjet szövetség idején a Szovjetunió megtámadta Finnországot, területe egy részét elcsatolta: logikus, hogy Finnország 1941-től revansháborút indított a Szovjetunió ellen.

Mindhárom országban voltak nácik, illetve a nemzetiszocializmussal szimpatizálók, de Svédországból természetesen senki, Norvégiából és Dániából csak pár ezer önkéntes harcolt német oldalon. A német megszállás idején e két ország kommunistái nem kerülhettek szóba hazájuk függetlenségének híveiként, hiszen legalábbis addig, amíg Németország nem támadta meg a Szovjetuniót, e szövetség hívei, azaz németpártiak voltak. Az ellenállás 1943 utáni egységesülésében is sok feszültséggel járt a demokraták és a kommunisták együttműködési kereteinek kialakítása.[8]

Svédország, amint azt mindenki tudja, forma szerint garantáltan semleges ország volt – de azért egyrészt átengedte területén a Norvégiát támadó német alakulatokat (arra is volt eset, hogy norvég menekülteket „visszadobtak" a határon, így azok a Gestapo kezére kerültek), 1945-ben viszont kiadta a Szovjetuniónak a területére került német katonákat (például az ország légterét megsértő, lelőtt repülőgépek elfogott pilótáit [személyzetét?]), majd a balti emigráns katonákat. Létalapja a Németországnak szállított vasérc volt, s döntően a sztálingrádi csata után kezdett pozíciót váltani (de a vasércszállítást Németországnak 1945. január 1-ig folytatta). Gazdasági vonatkozásban Svédország helyzete hasonlít Dániáéra, amelyben pedig ott voltak a nácik és katonáik; nemcsak zökkenőmentesen működött tovább a gazdasági export, hanem a németek „számos engedményt is kaptak, beleértve a tranzit-megállapodásokat" (90.). Tény, hogy 1943-tól dán és norvég ellenállóknak is teret és felkészülési lehetőséget adott (ezután a háború végéig állítólag 15 000 norvégot látott el fegyverrel, és segítette a szintén több ezer fős dán brigád megszervezését). Az „embermentésből" is bőven kivette a részét; befogadott Norvégiából menekülőket, s már amikor az első hírek szárnyra kaptak az 1943. október 1-jére tervezett razziáról, Berlinben is, a dán politikusok előtt is nyilvánvalóvá tette, hogy beengedi a Dániában üldözötteket (illetve fölajánlotta, hogy azokat Svédországban internálják). Azt is tudjuk, hogy létfontosságú volt magyarországi képviseletének szerepe a budapesti zsidóüldözések idején.

[8] Gergely Ágnes könyvében ott áll, hogy „kilencezer norvég táborlakóval szemben Dániából valamivel több mint hatezer ember járta meg a német börtönöket s a koncentrációs táborokat". Gergely Ágnes, 194–195. Ez a Magyarországon politikai okokból lefogottak, internáltak, deportáltak számához képest (nálunk a németek jóval később, az ország 1944 márciusában történt megszállása után kezdték a letartóztatásokat) meglepően alacsony. A Pestvidéki Törvényszék fogházában az ott őrzöttek hozzávetőleges számítása szerint 13 000 Magyarországon elfogott személy fordult meg (nem csak magyarok), s az első politikai deportáltakat (köztük zsidókat is) már tavasszal útnak indították. A nyilas hatalomátvétel után egy hónap alatt Vajna Gábor belügyminiszter szerint 12 000 politikait (szerinte „bolsevistát") deportáltak Németországba.

Dániát – szinte csak járulékos haszonként – Németország a Norvégia elleni támadás első napján, 1940. április 9-én foglalta el. A fő cél a Harmadik Birodalomba Norvégián keresztül érkező svéd vasérc útjának biztosítása volt (még azelőtt, hogy Nagy-Britannia tengeri aknazárat telepít a norvég felségvizeken); a németek hivatalosan a két országnak az angol és a francia agresszióval szemben való védelmére hivatkoztak (s voltak is mindkét országban, akik inkább tartottak az angoloktól, mint a németektől, mások azt hangoztatták, hogy a britek [nem sokkal a német támadás után] cserbenhagyták őket). A norvégok ellenálltak, királyuk és kormányuk utóbb Londonba emigrált, Dánia ellenben néhány órán belül kapitulált; az egyébként Németország felől aligha védhető síkvidéki ország királya nem vállalta, hogy lélegzetvételnyi idő alatt porrá bombáztassa Koppenhágát. Az uralkodó és a demokratikus pártokból álló, szociáldemokraták vezette kormány a helyén maradt – Dániának nem volt Quisling-kormánya! –, a gazdasági életet, főképp az élelmiszertermelést német szolgálatba állították, ellenezték és tiltották a szabotázst. Cserébe a megszállók egy-egy (alább említendő) esetet kivéve nem avatkoztak bele a bel- és külpolitikába. Még hivatalos választást is lehetett tartani 1943 tavaszán, amelyen a szociáldemokraták kapták a legtöbb mandátumot. Ahogy Lidegaard írja: Dánia „sokkal inkább hasonlított a megszállást elkerülő, semleges szomszédjára, Svédországra, mint a megszállt Norvégiára, melyet Németország náci irányítás alá vont" (253.).

Az ellenállás szerveződése Dániában évekig húzódott, nem úgy, mint Norvégiában, ahol egyébként az alakuló, sokáig egymással is hadilábon álló helyi katonai és polgári erők és az Angliából érkező ügynökök között alig volt együttműködés, ellentét annál több; Norvégiában (több) vér folyt, és sor került egy-egy látványosabb akcióra is; a legfontosabb a nehézvízszabotázs (Gunnerside-akció). Dániában az elit, beleértve a királyt, a kormányt és a parlamentet is, a németek által kialakított mintaprotektorátus híve lett, és 1943 nyaráig az együttműködés minden eszközzel való fönntartására törekedett – belejátszott ebbe, hogy a németek a zsidók bármifajta megkülönböztetését sem követelték. Magától értetődő, hogy az utóbbiak is az együttműködési politikát tartották helyesnek. Azt hiszem, Hannah Arendt meglehetősen hanyagul fogalmazott erről nevezetes Eichmann-könyvében, amelynek fontos állításai sok esetben tényként ragadtak meg az olvasói tudatban: „Amikor a németek – meglehetősen óvatosan – felvetették a sárga csillag bevezetését, a dánok [sic!] – egyszerűen közölték, hogy a király viselné azt elsőként, a dán kormány tagjai pedig gondosan közölték, hogy bárminemű zsidóellenes intézkedés bevezetése az azonnali lemondásukat vonja maga után."[9] Valójában a hivatalban maradt dán politikusok és közigazgatási tisztviselők mindig az alkotmányra és az őket megválasztó népre hivatkoztak: csak akkor maradnak

[9] Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról.* Fordította: Mesés Péter. Budapest: Osiris Kiadó, 2000, 195–196. (Föntebb láthattuk, hogy a király és a sárga csillag sztorija csak 1942 elejéről dokumentálható.)

a helyükön, ha azt tehetik, amiért a hatalmat megkapták. A német magatartást nem pusztán az befolyásolta, hogy a dán jogérzék alapjában tagadta az állampolgárok megkülönböztetését, illetve rangsorolását, hanem az is, s ez esett nagyobb súllyal a latba, hogy pár ezer, a termelésben és a szállításban nehézségeket nem támasztó embernek a társadalomból való kirekesztése, utóbb deportálása – ahogy a tárgyalt könyv részletesen ismerteti – nem érte meg nekik az utánpótlás bármifajta megakadását. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a társadalom nem háborodott föl látványosan a dán kommunisták – köztük a törvényhozás tagjai – német kérésre vagy nyomásra végrehajtott internálásán,[10] de az antikomintern paktumhoz való 1941. novemberi csatlakozás szinte kiverte a biztosítékot. Bár a király és a kormány – nem úgy, mint a norvégoknál – nem emigrált, a washingtoni dán nagykövet, Henrik Kauffmann fönntartotta a szövetségesek által valamiképpen elismert náciellenes államiság (a hivatalos Dániával szemben álló) folytonosságát, s részben illegális úton érkezett némi ellenálló-utánpótlás is (bár jóval kisebb mértékű, mint Norvégiába). Azonban itt is csak Sztálingrád után, 1943 nyarára szaporodtak el a sztrájkok és a szabotázsok. Az ezek radikális megfékezésére, az elkövetők kivégzésére, a statárium bevezetésére irányuló német követelések végrehajtását a kormány nem vállalta, és lemondott. S bár a németek augusztus 29-én bevezették a rendkívüli állapotot, a dán hadsereget (vagy egy részét? – ez nem világos számomra a könyvből sem) lefegyverezték, illetve internálták, a közigazgatást a birodalmi meghatalmazottal, dr. Werner Besttel folyamatosan együttműködve – élükön Nils Svenningsennel, a külügyminisztérium igazgatójával – továbbra is a minisztériumi tisztviselők, állandó titkárok irányították. Rá egy hónapra került sor – előzmények és hivatalos bejelentés nélkül – a zsidórazziára. Mégsem meglepetésszerűen:

[10] A közép-európainál – fogalmazzunk így – szerencsésebb 20. századi történelméből (Dánia például nem vett részt az I. világháborúban, mégis hasznot húzott belőle: visszakapta az 1864-es porosz–osztrák–dán háborúban „elveszített" Észak-Schleswiget; nem törtek ki forradalmak és ellenforradalmak, s a két világháború közötti korszak megalapozta a jóléti államot), a kétségtelenül létező demokratikus hagyományokból, a németek korábbi civilizáltabb föllépéséből és nem utolsósorban a skandináviai zsidók alacsony lélekszámából, amiért az előbbiek nem akartak kockáztatni, abból, hogy Dániában „nem létezett zsidókérdés" (míg Norvégiában, ahol szintén kevesen voltak, igen, legalábbis a dánhoz hasonlóan szintén nem túl nagy lélekszámú norvég szélsőjobboldal szerint), azért nem volna szerencsés kialakítani az eszményien humánus dán társadalom fantomképét. S ha már az egészről bénítóan, megbotránkoztatóan leegyszerűsített képet sugall(hat) a „szak"-irodalom jelentős része, talán a szépirodalom segít valamennyit, például a Nobel-díjas Pontoppidan egyik-másik monumentális munkája, például a kisszerűség és kivagyiság, a társadalmi-politikai manipulációk, az árulás, az önzés, a helyezkedés és képmutatás regénye, *A halottak országa*. Torben Dihmer, a vagyonát a közre áldozó földbirtokos mondja a regény vége felé: „Ha az emberek leszoknának a reménykedésről, megszabadulnának legnagyobb átkuktól. […] Ha Favsingholm egyszer átalakul, s a tervezett menhely lesz belőle, kapuja fölé vésetem: »Nem reménykedünk!« Mert csak ott van béke és boldogság, ahonnan kitessékelték ezt az izgága vendéget." Henrik Pontoppidan: *A halottak országa.* Fordította: Hajdu Henrik. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1966. 423.

szinte csak az nem tudott róla, aki nem akart – ebben a Mózesi Hitközségnek is volt felelőssége (amennyiben nem értesítettek mindenkit). Azok estek még bele az október 1-i letartóztatási hullámba, akik hallottak ugyan a tervezett akcióról, de nem vették komolyan. E két csoportból került ki annak a néhány száz embernek a többsége, akiket deportáltak. Az elhurcoltak közé tartozott még azok egy része, akik október 5–7-én Gillelejében kerültek a Gestapo fogságába. A Dániából való kijutás kezdetben, a menekülteket pártfogoló csoportok megalakulásáig főképp egyéni, személyes kapcsolatokra épült (a szinte közösségként fellépő segítők közül a dán szerző kiemeli az orvosok és a diákok szerepét), az illegálisan Svédországba emigrálókat pedig nem üldözték. Így ez volt az egyetlen eset, amelynek során a mentésben lényegében az egész község spontán módon, majd szervezetten (de csak Getapo-Juhl nagy zsákmányszerzése [lásd alább] után sikeresen) együttműködött, s amelyben egyben több tucat embert menekülés közben fogtak el. Ezt nem lehetett elkerülni: a menekítőakció teljes szervezetlenségére vall, hogy az országból tömegesen érkeztek egy időben (rejtőzködés, álcázás, elővigyázatosság nélkül) egyazon településre, abban reménykedve, hogy találnak hajót, amely jó pénzért átviszi őket a tengerszoroson. Az lett volna csoda, ha senki nem értesíti erről a németeket (a feljelentőt, illetve a németek ügynökét nem sikerült pontosan azonosítani). Az október 6-áról 7-ére virradó éjszakán a Rudolf Mildner, a dániai német titkosrendőrség vezetésére frissen érkezett SS-ezredes által *nem támogatott* [380.] Hans Juhl bűnügyi asszisztens, azaz Gestapo-Juhl emberei 107 embert kerítettek kézre (volt egyébként, akit nem találtak meg a településen bújtatottak közül, az embervadászat nem volt elég „szakszerű", ezeket a következő napon megszerveződő községi bizottság át tudta juttatni Svédországba), de csak ezek „közel felét" irányították Theresienstadtba (a többi „félzsidó" volt, vagy vegyes házasságban élt, őket elengedték), ahol hárman haltak meg közülük.

Annak kapcsán, ami „a dán zsidók megmentés"-ét illeti, érdemes megemlíteni valamit, amiről Lidegaard nem beszél. A dán történetről *világhírű* (Elliott Arnoldé, lennebb szólok róla röviden), a norvégról viszont két világirodalmi rangú regény született: John Steinbecké[11] és Siegfried Lenzé.[12] Az ország, ahol játszódnak, nincs megnevezve, de mindkét esetben egyértelműen Norvégiáról van szó. Ez érthető. Ellenállásról szóló rangos irodalmi mű helyszínének jobb olyan országot választani, ahol ilyesmi létezett. A norvég (fegyveres) ellenállás folyamatos volt, a dán 1943 őszéig szabotázsokban merült ki, bár Elliott Arnold *A virrasztás éjszakájá*ban a zsidók elleni razzia előtti időkből német katonai vonatok robbantását, „tisztogató

[11] Első magyar kiadása: Steinbeck, John: *Lement a hold.* Fordította: Vas István. Szalay Lajos rajzaival. Budapest: Új Idők Irodalmi Intézet Részvénytársaság (Singer és Wolfner), [1945]. E recenzió első mottóját innen választottam: 20. A benne megszólaló Winter doktor és az emlegetett Orden polgármester utóbb az ellenállás kulcsszereplői lesznek.

[12] Első magyar kiadása: Lenz, Siegfried: *Városszerte beszélik…* Fordította: Keresztury Mária. Budapest: Európa, 1965. A recenzió második mottója: 215.

gyilkosságok" végrehajtását vizionálja, az akció kezdete után pedig utcai géppuskagolyó-záporokat is. A norvégok körében mégis élt az önvád, hogy a dánok meg tudták tenni azt, amit ők nem. Ennek magyarázata az lehet, hogy a dániai zsidók menekítése kapcsán kezdett összekovácsolódni az előbb spontán, főleg civilekre épülő ellenállás, amelybe – érdekességként említem meg – 1945-ben a Dániában állomásozó, német magasabb parancsnokságok alá rendelt magyar alakulatok egy része is kész volt bekapcsolódni.[13] Annak a kisebbségnek, amely már korábban is bírálta az együttműködési politikát, a zsidók elleni német akció viszont a hasznára vált; igazolta őket.

Abban azonban, hogy a zsidók közül kevesen kerültek koncentrációs táborba, s ott „csak" néhány tucat halt meg közülük, azoknak jutott főszerep, akik a razziát szervezték.

Szeptember 28-án Werner Best birodalmi meghatalmazott, Dánia teljhatalmú német vezetője Berlinből megkapta az egyébként formailag általa indítványozott akció végrehajtására vonatkozó „végső parancsot". A végrehajtás időpontja október 1. Lidegaard szerint Best két kapura játszott, nem volt érdeke a német–dán kapcsolatok jégre tétele, sőt, sokáig valószínűleg ő akadályozta meg bármely, a zsidókat korlátozó rendelet bevezetését. Többször is említi, hogy az akció végrehajtásának szükségességét viszont a szükségállapot bevezetése után ő sürgette Berlinben; (valószínűleg) erre utaló egyértelmű forrás hiányában nem mer előhozakodni e lépés logikus magyarázatával. Tömegirtási szándékokat nem mindig dokumentálnak; én magam nem tudom Best magatartásának más okát feltételezni, mint azt, hogy a német fővárosból egyértelmű figyelmeztetés(eke)t kaphatott: a halogatással túlment minden határon, és bizonyítania kell lojalitását. Elliott Arnold regényével a történelmi hitelesség szempontjából bőven vannak gondok, de az amerikai író épp Best táviratára tud adni egy másik, valószínűsíthető magyarázatot. A könyvben saját nevén szereplő Best éppen azért javasolja Berlinnek, hogy a „zsidókérdést" a szükségállapot idején „oldják meg" (s ha nem, akkor zárolják a háború végéig), mert az adott helyzetben – az észak-afrikai és a szovjetunióbeli állapotok, a szövetségesek bombatámadásai – bízott abban, hogy a központban ezt nem fogják időszerűnek tartani. Lidegaard szerint Best egyik fő célja az volt, hogy az országon

[13] Ingyen sem gondolnánk, de tény, hogy Dániában a II. világháború végén becslések szerint 12 000 magyar katona tartózkodott. Több magyar alakulat kapcsolatba került a dán ellenállási mozgalommal, szabotázsakciókat fedeztek, csak utólag jelentették szövetséges repülőgépek lezuhanását (amikor pilótáik már biztonságban voltak), több egység megállapodott az ellenállókkal abban, hogy amennyiben fegyveres harcra kerülne sor, együtt lépnek föl, illetve együttműködnek a németek ellen. Az egésznek a legérdekesebb, de sajnos alig dokumentált, illetve dokumentálható része, hogy április 22-én a koppenhágai Rosenborg-kastélynál fegyveres, „egyenlőtlen harc" tört ki az aznap a frontra küldeni szándékozott magyar újoncok és a németek között. Lásd ehhez: Søren Peder Sørensen: *Egy elfeledett tragédia. Magyar katonák Dániában a második világháborús német megszállás idején.* Fordította: Kőrös László. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2020.

belüli német hierarchiában az övé legyen a vezető szerep, s ne kerülhessen fölébe a dániai Wehrmacht-parancsnok, Hermann von Hanneken tábornok, aki a jelek szerint undorodott a piszkos rendőri munkától (végül a razzia napján föntről érkezett parancsra mégis katonákat kellett adnia hozzá; az akció fő célpontja Koppenhága néhány negyede volt, de vidéken szükség volt a Wermacht tagjaira is; Gestapo-Juhl a gillelejei fogáshoz is a Wehrmachttól kért segítséget, mert kevés embere volt). Best saját erőből, az országban állomásozó német rendőrök és katonák bevonásával akarta végrehajtatni a lefogásokat – ha már elkerülhetetlenek –, gondolom, azért is, hogy így garantálhassa a gyér eredményt. Ehelyett megkapta ugyan a nyakába Mildnert – akiről viszont hamarosan kiderült, hogy belátja a társadalom provokálásának értelmetlenségét. Bestnek és munkatársainak sikerült megakadályozniuk saját akciójuk sikerét: a razzia óráiban és a másnapi szórványos ellenőrzéseken csak néhány száz embert fogtak el a 7–8000-ből. A többiek elsöprő többsége Svédországba menekült, volt, aki már szeptember végén (azaz a razzia napja előtt), a többiek nagy része a következő két hétben.

Best két közvetlen beosztottja a német belső ellenálláshoz tartozott, legalábbis kapcsolatban állt azzal; egyikük, Georg Ferdinand Dukwitz, a követség tengerészeti szakértője (utóbb a Világ Igaza), aki a Hitler-ellenes összeesküvésbe is be volt avatva, már szeptember 28-án értesítette – főnöke tudtával – a dán szociáldemokrata vezetőket és rajtuk keresztül a lemondott kormányt, hogy mi készül (egyébként már korábban is többeknek adott információkat a tervről); a dán politikusok pedig a zsidók képviselőit. A svéd külképviselet is Dukwitz révén tudott a tervezett akcióról (aki egyébként 21-én Svédországban Per Albin Hansson miniszterelnökkel is beszélt), s Berlinben és otthon is megtették a legszükségesebb lépéseket.

Best és Mildner még azt is elérték, hogy a gestapósok az október 1-jén néhány órán át tartó, főképp tehát Koppenhágában zajló akció folyamán nem törhettek be a zsidó lakásokba: kopoghattak, csöngethettek, de ha nem engedték be őket, tovább kellett állniuk. Fölöttébb furcsa, hogy Lidegaard, bár említi, meggyőződésem szerint nem hangsúlyozza kellőképpen, hogy az egyébként nem makulátlan előéletű Best a razzia hírének nem is kiszivárogtatásával, hanem a meghatározó dán politikusokkal Dukwitz révén való *egyértelmű közlésével* – az életével játszott. Jóllehet a könyvben az is olvasható, hogy az október 1-jén Koppenhágában útját megszakító Helmuth von Moltkét, a „berlini főparancsnokság nemzetközi jogi szakértőjé"-t, aki azért állt meg a dán fővárosban, „hogy [ahogy hitte, elsőként – FTG] felhívja barátai figyelmét az akció megindítására" (174.), s aki tagja volt az egyik ellenállási csoportnak, '45 januárjában kivégezték. A könyv vége felé állítja Lidegaard igazán hangsúlyosan:

> „Nemcsak a dán zsidók élete forgott kockán [egyébként egyedi eseteket kivéve, mint látni fogjuk, nem forgott – FTG]. A dolgok alakulása végzetes következményekkel járhatott Werner Best és emberei számára is. Amennyiben Berlinben az a benyomás

alakul ki, hogy Best akadályozza a zsidók internálását, a megtorlást kockáztatja, s végső soron az életét. Ezzel szemben: ha a dánokkal való együttműködés kerülne veszélybe, kihúznák lába alól a talajt" (351.).

Lássuk a zsidók társadalmi összefogással a tengerszorosokon át Svédországba való menekítésével kapcsolatos tényeket! A király, a politikusok, az igazságügyi szervek, a gazdasági érdekképviseletek tiltakoztak, vasárnap, a razzia után két nappal a templomokban fölolvasták a püspöki karnak az eseményeket elítélő levelét (amiért is voltak lelkészek, akik azonnali letartóztatásuk valószínűségét latolgatták; ez egy esetben sem történt meg). Lidegaard hősei, a menekülők naplóikban[14] a társadalmi szolidaritás, segítőkészség számos megnyilatkozásáról emlékeznek meg; ellenpéldát személyes sorsukból nem is tudnak fölmutatni. A spontaneitás persze szervezetlenséget is jelentett, amint arról a Gillelejében történtek kapcsán esett már szó.

Ne gondoljuk azért, hogy nem voltak Dániában, akik valamilyen okból az adott hetekben a németeknek vagy az ő kezükre dolgoztak. A dán idegenrendészetet már a razzia előtti napokban bosszantotta, hogy a koppenhágai svéd nagykövetség nyakra-főre ad vízumot minden menekülni szándékozónak, ezért ezt az információt rögtön továbbították a németeknek. Az október 1-i razzián a német rendőrök mellett dán nácik is aktivizálódtak; bár a korabeli illegális lapok beszámolóiban gyakran szerepelnek hibás adatok és utalások, a szerző kétely nélkül idézi például a *De Frie Danske* című illegális újságot, amely szerint dán civilek „segítették a német hóhérokat. Mutatták az utat a sötét fővárosban, és a németeknél is nagyobb brutalitással és kegyetlenséggel léptek fel" (338.). A német katonai rendőrök „némi figyelmet" mutattak „szerencsétlen áldozataik iránt", voltak, akik bocsánatot kértek [a lefogottak nem zsidó rokonaitól – FTG], s azt emlegették, hogy ha nem teljesítenék a parancsot, agyonlőnék őket (uo.). A gillelejei akció idején a dán rendőrök segíteni próbálták a menekülőket, de ha jól értem a dán Mortving őrmester jelentéséből vett idézetet, egy másik dán őrmester, bizonyos Koblegaard végrehajtotta Gestapo-Juhl parancsait (333.), noha az nem volt elöljárója vagy följebbvalója. (Viszont a dán parti rendőrségnek eleve, a németektől függetlenül is az illegális határátlépések megakadályozása volt a feladata; ennek ellenére ahol módjuk volt rá, együttműködtek a menekvőkkel, vagy legalább nem ártottak nekik.) A menekülést segítő egyik személytől idézi Lidegaard, hogy – szerencsére patronáltjai hajójának elindulása után – „[E]gy német különítmény érkezett a rendőrségre, és átkutatta

[14] A menekülés és révbe érés leírását a történész publikált források mellett négy, kéziratban, magántulajdonban lévő naplóból származó, bőven idézett feljegyzésekre építi. A naplóírók közeli rokonok voltak. Lidegaard tudatosan nem akart használni utólagos értelmezéseket, viszont a négy dokumentumból legalább kettőt nem sokkal a Svédországba érkezés után némileg összedolgoztak, a naplókban ugyanis „több szövegegyezés található" (487.). Ezért nem zárható ki, hogy íróik eredeti érzései és benyomásai a szövegekben némileg deformálódhattak.

a város összes szállodáját és panzióját. Egy kedves teremtmény bejelentette, hogy Stubbekøbingben zsidók tartózkodnak. De a kutatás nem járt eredménnyel" (284.).

A hajóút meglehetősen költséges volt. Az emberi élet a közhely szerint érték, s a költség-haszon-számítások szerint pénzben is mérhető. A menekülő dán zsidókénak elég nagy lett az árfolyama:

> „A 12 000 korona a család négy tagja számára nem volt kis összeg. Egy szakmunkás havi fizetése 3–400 koronára rúgott, és a dán zsidók mintegy fele […] társadalmilag ehhez a réteghez tartozott. Egy új halászhajó ára 15 000 és 30 000 korona között mozgott. Az átkelés rendkívül veszélyes vállalkozás volt [pontosabban annak gondolták – F. T. G.], a segítők számára is, de egyetlen út behozhatta egy új hajó árát, akár még többet is" (136–137.).

Kétségtelen, hogy voltak, akiknek az egész egy fillérjébe sem került: sokuk fejpénzét gazdagabb sorstársaik önzetlenül kifizették, a viszonylag gyorsan megszerveződő nem zsidókból álló segítőcsoportok pedig elég sok pénzt tudtak összegyűjteni a hajósok adómentes számláinak kifizetésére.

Kulcskérdés, s éppen Lidegaard-tól meglepő az az állítás, hogy az átkelés a lebukás veszélyét rejtette magában. Ugyanis épp a könyvből válik napnál világosabbá, hogy a menekítetteket a tengeren (esetleg egy-egy kivételes esetet nem számítva) *nem üldözte senki*. Az természetesen igaz, hogy minden érintett rendkívül veszélyesnek gondolhatta; azt, hogy nem fognak vadászni rájuk, sem a hajósok, a halászok, sem utasaik nem tudhatták előre. (Noha a svéd sajtó már megírta, hogy a razziának nem lesz folytatása. A hír persze német forrásból származott, s annyi azért sejthető, hogy megszállóknak nem kell mindig hinni; ezúttal igazat mondtak.) A történész meg is cáfolja saját állítását:

> „Levysohn [az egyik útra kelő – F. T. G.] leírása a hajóút során szerzett benyomásairól kiválóan érzékelteti a segítők aggodalmát, s mellette azt is, hogy üldözöttnek lenni jóval dermesztőbb élmény volt a valóságban, mint az utókor értékelése alapján a tényleges kockázat, hogy a német őrhajók feltartóztatják a menekülteket szállító vízi járműveket" (367.).

Hanneken, a dániai német haderő főparancsnoka ugyan október 2-án rendelkezett arról (is), hogy a háborús törvények szerint büntetik majd meg azokat, akik segítenek a zsidóknak, de ő maga (és Rudolf Mildner ezredes) gondoskodott arról, hogy ezt ne hozzák nyilvánosságra (205.). S nem is vették komolyan; egyébként nem is volt kapacitásuk a tengerszorosok ellenőrzésére, a partőrző németek figyelmét az kötötte le, mikor tűnnek föl a szövetségesek hajói, repülőgépei; mikor próbálnak aknákat telepíteni. A Gillelejében elfogottak többsége a községi templom padlásán bújt meg, ott törtek rájuk, másokra a település egyéb épületeiben;

ugyanott két nappal korábban egy, a kikötőben megrekedő hajón fogtak el néhány embert – a felségvizeken senkit. Korábban a német katonák ügyet sem vetettek a menekülőkre, noha látták a kikötők felé tartó, izgatott emberekkel zsúfolt vonatokat (vagy maguk is azokon utaztak), a Gestapónak kevés embere volt, a dán rendőrök pedig nem voltak nekik alárendelve, legfeljebb szívességet kérhettek tőlük. Azok közül, akiknek naplóiból vagy feljegyzéseiből a könyv szerzője idéz, egyik sem találkozott a tengeren őket üldöző hajókkal, bár volt, aki tévedésből azt hitte, a nyomukba eredtek. Előfordult olyan eset, hogy szembejött egy német hajó; jelzéssel üdvözölték egymást a menekülőkével.

Ezzel kapcsolatban Lidegaard leírja azt a képtelenséget, amit könyve logikája következetesen cáfol: hogy a svéd sajtó a lefogott zsidók számáról közölt „erősen túlzó és dramatizált" adatai, illetve az, hogy „felfújta" a németeknek a menekülést akadályozó, az országot illegálisan elhagyó zsidók elfogását célzó „igyekezetét", „talán önmagában is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy csökkentse a német hatóságok hajlandóságát, hogy hatékonyan lépjenek fel a Dániából induló menekültáradat ellen" (286.). Valójában a korábban leírtak kauzális következménye, hogy a Dániát irányító német vezetők nem várt ajándékot kaptak az eltúlzott adatokat közreadó svéd sajtótól (ha nem eleve ők szolgáltatták a hamis híreket). Közülük nemcsak a német ellenálláshoz tartozók, de Best érdekeivel is ellentétben állt, hogy sok embert deportáljanak, azaz a birodalmi meghatalmazottnak jól jött, hogy a letartóztatottak számát a svéd sajtó fölnagyította: ez esetleg csillapíthatta a berlini kedélyeket. Ő maga a razziát követő napon beszámolt Ribbentropnak az akcióról, s „óvakodott attól, hogy megemlítse a lefogottak csekély számát" [204.], viszont a létszám növelése érdekében – „Bestnek több fogolyra volt szüksége" [208.] – hozzácsapta a zsidókhoz és deportáltatta a Dániában internált kommunistákat is, akiket aztán nem Theresienstadtba vittek, hanem olyan táborokba, amelyekben kisebb volt az esély a túlélésre.

A menekülők biztonságban érezték magukat Svédországban, élvezték a szabadságot, hálásak voltak az ott megnyilatkozó szolidaritásért; volt, aki beállt a szerveződő dán brigádba, s a könyvben idézett naplók írói közül ketten is politikai menekültnek tekintették magukat és családjukat. Nem tudhatták, hogy a háború következő szakaszaiban mi vár a dán társadalomra, a szabotázsokban, a későbbi nagy sztrájkban résztvevőkre – csak a történtek utólagos ismeretében mondhatjuk, hogy veszély nem fenyegette őket. Maga Best nagy ártatlanul azt is megírta Berlinbe: a célt, hogy a zsidók ne irányíthassák a dániai szabotázsokat (ez volt az egyik ürügy az akcióhoz), sikerült elérni azzal, hogy a delikvensek elhagyták az országot. Úgy tett, mintha nem fogta volna föl: Hitler rögeszméje a teljes megsemmisítésük.

Az utolsó fontos kérdés az, hogy mi történt a néhány száz deportálttal. Lidegaard erről – mondván, hogy ez már egy másik történet – legalábbis ebben a könyvében igen röviden ír.

Minthogy a témáról a magyar közgondolkodásban alig kapott eddig helyet valami, nem árt röviden szólni a legismertebb, már említett előzményről. Ez, sajnos, Elliott Arnold világhírű, magyarra Fazekas László által fordított regénye, *A virrasztás éjszakája* (*A Night of Watching*), melynek három kiadása jelent meg. Az első 1974-ben, 7800 példányban, a másik kettő 1984-ben, illetve 1998-ban, ezekben nincs utalás példányszámra, de a '84-es kimondottan tömegkiadásban, az Olcsó könyvtár sorozatban. A nyilván poétikusnak szánt cím is ludas lehet abban, hogy létezik olyan elképzelés: az egész dán társadalom összefogása révén a zsidókat az említett néhány száz fő kivételével a razzia napjának vagy az azt követő napnak az éjszakáján menekítették át Svédországba. Ez ugyan, mint az eddigiekből kiderülhetett, nem így volt, de nem a szerző és a fordító hibája; van azonban valami, amit kimondottan a bestseller bűnének tulajdoníthatunk. A szerző a regényt záró jegyzetének első mondata és a hozzá fűzött igazoló állítás: „A könyvben leírt történelmi tények *majdnem teljesen* [természetesen az én kiemelésem – F. T. G.] igazak."[15] Hitelesítésképpen a szerző megemlíti, hogy munkája a „dán földalatti mozgalomban" részt vevő „majdnem" ötven emberrel folytatott beszélgetésein alapul, akik kivétel nélkül nevük eltitkolását kérték. Így a regénynek szinte egyetlen hiteles forrásból ellenőrizhető állítása sem volna, ha a némi háttérismerettel bíró olvasó nem tudná oly egyértelműen azonosítani a regény egyik negatív hősének mintáját adó valóban létezett személyt, illetve ennek nyomán nem ébredne rá arra, mennyire hiteles a szerző forráskezelése. (Szépirodalomról lévén szó, nem lázadoznék, ha nem maga az író sugallná, hogy műve kb. dokumentumregény.) Az utalt szereplő sorsában az úgymond Dániában kémtevékenységet folytatott svéd–dán Jane Horney-é tükröződik némileg, akinek az Øresund tengerszorosnál 1945 januárjában egy hajón történt meggyilkolásáért a dán ellenállási mozgalom vállalta a felelősséget, ám nem kizárt, hogy a Special Operations Executive brit titkosszolgálati szerv megrendelésére került rá sor. Jane Horney-ról, ha nem tévedek, máig sem lehet tudni, hogy dolgozott-e valakinek, s ha igen, kinek. A Gestapo szerint ugyanis a britek vagy a szovjetek ügynöke volt, a másik oldal szerint a németeké, van, aki szerint a svédeké (ez esetben tisztázandó lenne, hogy az egymás ellen dolgozó svéd katonai hírszerzésé vagy a titkosrendőrségé), s akit úgy is emlegettek, mint aki beavatottja volt egy, a háború végi, illetve utáni tervekről szőtt állítólagos német–dán titkos megegyezésnek. Alighanem Jane Horney önmagában a regénybelinél sokkal izgalmasabb, összetettebb története van belletrizálva Elliott Arnold regényében. Ami aztán egy újabb kérdést is fölvet a dán és a norvég ellenállással kapcsolatban: a háború után mindkét országban büszkék voltak arra, hogy sok, németeknek dolgozó ügynököt és kollaboránst eltettek láb alól. Jó lenne tudni, honnan lehettek

[15] Az első kiadásból idézve: Arnold, Elliott: *A virrasztás éjszakája. Regény.* Fordította: Fazekas László. Budapest: Kozmosz könyvek, 1974. 359.

biztosak abban, hogy ki kicsoda. Nem kizárt, hogy fölösleges és igazolhatatlan gyilkosságokról is szó lehet legalább egy-egy esetben.

Az amerikai regényt azonban nem ezért hoztam szóba, hanem mert a hozzá fűzött utószószerű jegyzetekből évtizedek óta lehet tudni Magyarországon, hogy a deportált dán zsidók kivételes helyzetbe – a „mintaprotektorátusból" a „mintalágerbe" – kerültek.

> „460-at azok közül a zsidók közül, akiket nem riasztottak, vagy akik nem hitték el a figyelmeztetést, összeszedtek, és a theresienstadti koncentrációs táborba vitték. […] A német hatóságokra gyakorolt kitartó dán nyomás következtében 400 zsidó túlélte Theresienstadtot, és a háború után visszatértek otthonukba, csakúgy, mint azok, akik Svédországban találtak menedéket.
>
> Nagyrészt öregek voltak azok, akik meghaltak, és nagyon valószínű, hogy az alatt az idő alatt normális körülmények között is meghaltak volna."[16]

Ez a néhány mondat elég megdöbbentő: azt rejti magában, hogy egy öreg és beteg embernek, aki fenyegetés, háborgatás nélkül mondjuk koppenhágai otthonában várja előbb-utóbb kiszámíthatóan bekövetkező halálát, nem volt több esélye az ideiglenes életben maradásra, mint azoknak, akiket egy idegen nagyhatalom koncentrációs táborba hurcol, egy más országbeli láger egészségügyi viszonyai közé, ahol nem a túltápláltság a leginkább egészségkárosító veszély, és nem túlbiztosított az orvosi ellátás – még ha mindjárt Teresienstadtról van is szó.[17] Mégis úgy tűnik föl, mintha ebben a kérdésben valamiféle konszenzus uralkodna. Hannah Arendt Eichmann-könyvében azt állítja, hogy 48 dániai zsidó halt meg Teresienstadtban (olyan egyedi esetekre, mint amilyenekre Lidegaard nyomán az imént utaltam, s amik előfordulhattak még, könyve jellegéből következően nem utal), s szerinte ez „a csoport életkorát figyelembe véve nem tekinthető különösebben nagy számnak".[18] (Lydegard szerint Theresienstadtban 52-ten haltak meg a csoportból „végelgyengülésben és betegségben", 447.) Ez azt is jelenti, hogy a mentésnek-menekülésnek („legalább" 22-en fulladtak a vízbe [374.], akik vízi jártasság nélkül, „nyomorúságos járműveken" s nyilván halászok és hajósok segítsége nélkül indultak útnak) és az otthoni öngyilkosságoknak („legalább" 16 esetről van szó [309.]) tíz-, tízegynéhány fővel kevesebb halálos áldozata volt, mint a deportációnak. Ez utóbbi esetekről Elliott Arnold nem ír vagy talán nem is tud; mindenesetre a föntiekből következően ezek egy része (a vízbe fulladtak között a példa alapján inkább fiatalok voltak) Theresienstadtban életben

[16] Elliott, 1974. 360.

[17] Lidegaard könyvéből megtudhatjuk, hogy volt olyan zsidó személy, akit ugyan nem a razzia napján fogtak le, hanem az augusztus 29-i tűszszedés során, s utána nem Theresienstadtba, hanem Lengyelországba vittek; a Mózesi Hitközség öt „prominens tagja" közül egyet, aki ott, a lágerben halt meg. (366–367.)

[18] Arendt, 2000, 199.

maradt volna. Ha a Gestapo-Juhl által a tengerparton elfogottakra is érvényes a theresienstadti átlagos elhalálozási arány, s ideszámítjuk, hogy volt, akit a hajóra szállás előtt lelőttek (a könyv egy esetet említ), akkor az öngyilkosságnak és a Svédországba való menekülésnek majdnem annyi, esetleg több halottja volt, mint az október 1-i razzián elfogottak csoportjának.

A lágerben meghaltak száma valóban „kicsi", még ha csak a szomszédos Norvégia zsidó emberveszteségét tekintjük is. Lidegaard írja, hogy Svédország korábban Norvégiából is befogadott 1100 menekültet; azok közül a zsidók közül, akik otthon várták a végzetet, 772 embert deportáltak, és közülük 34 maradt életben (51). Elliott Arnoldnál az idézett veszteségminimanizálás a dán közigazgatás (közvetve a politikai elit) segítőkészségének és találékonyságának igazolására szolgál: még az elhurcoltak sorsába is be tudott avatkozni, a deportáltak életét is meg tudta menteni! Éppen ezért nem világos, hogy mi magyarázza a Svédországba menekítés legendássá válását (ti. a zsidók szempontjából; ugyanis a németellenes dán egység létrejöttében bizonyára volt jelentősége). Az állandó titkárok szerepét Lidegaard is részletesen tárgyalja. Jó szándékukat s abból következő elhamarkodott javaslatukat is: még a razzia napja előtt azt indítványozták Bestnek s rajta keresztül Berlinnek, hogy a zsidókat Dániában internálják. Ezt a németek nem fogadták el. Szerencsére. Ha az érintetteket összegyűjtötték volna, senki nem akadályozhatta volna meg a Birodalomba való elhurcolásukat. Paraszti ésszel arra következtethetünk ugyan, hogy a dán politikusoknak abban lehetett fontos szerepük, hogy különféle alkuk révén elérték, az említetteket semmiképpen ne vigyék tovább a mintalágerből: például Auschwitzba. Az is bizonyos, hogy a Theresienstadtba hurcolt skandináviaiak a németekkel való megegyezés révén még a háború *befejezése előtt* hazakerültek: a svéd Vöröskereszt a Bernadotte gróf irányította akció folyamán hazaszállíthatta őket (pontosabban 27 országból 19 000 foglyot kapott meg és vitt a skandináv országokba). A dániaiak április közepén hagyták el a tábort.[19] Viszont épp Hannah Arendt már a hatvanas években határozottan állította: Best szándéka *eleve* az volt, hogy a Dániában lefogottakat *csak* Theresienstadtba vigyék, s ezt Lidegaard egy-egy megjegyzése is alátámasztja. Ami persze nem von le semmit a dán társadalmi szervezetek, intézmények, az aktív embermentésben részt vevő ezrek bátor, az utóbbiak esetében akkori tudásuk szerint veszélyes, legalábbis kockázatos cselekedeteinek értékéből.

[19] Ld. pl. Theresienstadt: key dates. https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/theresienstadt-key-dates (Utolsó letöltés: 2026. június 5.)